

ČASOPIS U DOBA ZALASKA 'ULEMANSKE SLAVE

(Kulturni, odgojni i prosvjetni
značaj *Muallima*)

Dr. Enes KARIĆ

Sažetak

Ovaj tekst skicira i objašnjava glavne uzroke koji su doveli do duboke krize ulemanskog staleža u XIX i XX stoljeću. Po mišljenju autora tradicionalni položaj i ulogu uleme u posljednja dva stoljeća ozbiljno su ugrozile sljedeće pojave: kolonizacija muslimanskog svijeta, dolazak na vlast sekularnih muslimanskih elita, oduzimanje vakufa iz posjeda uleme, ukidanje hilafeta. Ove pojave su bile razlogom nužnog pronalaženja novih formi za društveno angažiranje uleme. *Muallim* i drugi muslimanski listovi vršili su dvojaku ulogu: prilagođavali su slavnu muslimansku prošlost našem dobu novim jezikom i prilagođavali su moderni svijet muslimanskom viđenju islama.

I.

Kad je prije stotinu i jednu godinu (u septembru 1909) Mehmed Džemaludin Čaušević (1870–1938) osnovao *Muslimansko muallimsko i imamsko društvo za Bosnu i Hercegovinu*, to je bio dokaz da je 'ulemanski stalež bio odavno u krizi, ne samo u Bosni i Hercegovini i na Balkanu, već i drugdje u tradicionalnim zemljama islama.

Kriza 'uleme, dotadašnjih oblika njenoga rada, te položaja i društvenog statusa nije uslijedila toliko iz preživjelih oblika onoga što se smatralo *starim*, već mnogo više iz brzog i sveobuhvatnog nastupa (i gotovo *marširanja*) onog što je bilo *novo*.

Nastupilo je doba prilagođavanja novim oblicima vlasti, novim društvenim strukturama, novim idejama.

I sam čin osnivanja časopisa *Muallim* (1910. godine) jedan je od dokaza duboke *krize 'ulemanskog staleža* i njegova područja djelovanja, kao i odlučan korak da se ta kriza prevlada.

Kako se vidi iz rane povijesti *Muslimanskog muallimskog i imamskog društva*, cilj njegova osnivanja je objedinjavanje imama i muallima u jedan prepoznatljivi forum, a glavna područja djelovanja bila su prosvjeta i odgoj muslimana u Bosni i Hercegovini.

Kako se vidi sa stranica i sadržaja *Muallima* iz prve tri godine izlaženja ovoga lista,¹ "prosvjeta i odgoj muslimana" po sebi nisu bile zadaće koje su se umnogome razlikovale od one zadaće kojoj je 'ulema udovoljavala i u bivšim vremenima. Razlika, prava i jedino važna, koja je sada bila vidljiva jesu *promijenjene okolnosti* u kojima se trebalo "prosvjećivati i odgajati muslimane".

Svijet u kojem se 'ulema našla u XIX i XX stoljeću nije bio svijet stabilnih spoznaja, već svijet brze mijene i promjene.² Čaušević je to znao, bio je već dugo godina u Istanbulu i na Bliskom istoku, upoznao se sa novim prilikama, 'ulema je već imala svoja udruženja u Egiptu, časopis *Al-Manar* (koji je uređivao Muhammed Rešid Rida) bio je 'ulemansko glasilo, tribina za muslimanski preporod, svojevrsno sredstvo za *stvaranje nove tradicije* muslimana koja će biti od pomoći muslimanima u objašnjavanju njihove vjere u svijetu koji oni sve manje društveno, ekonomski i politički oblikuju.

¹ Vidi u ovom broju *Novog Muallima* bibliografiju koju je uradio gospodin Osman Lavić.

² Dobar pregled djelovanja 'uleme u novijem periodu vidi: Gabriel Baer (urednik), *The 'Ulama in Modern History*, izdavač The Israel Oriental Society, Jerusalem, 1971.

Mehmed Džemaludin Čaušević je 1910. imao punih četrdeset godina, kao svojevrsni novinar već je imao iskustva iz Istanbula, iz uređivanja Behara, iz reforme pisma i eksperimenta zvanog *arebica*, a zabilježeno je da je svim snagama podržavao osnivanje štamparije. Časopis *Muallim* trebao je poslužiti kao prenosnik (i kako se tada govorilo, rasadnik) njegovih ideja onima koji su Čauševiću bili najbliži, hodžama, imamima, muallimima, pismenim ljudima.

Nije nepoznato da Čauševićev projekat *Muallima* nije do kraja uspio. Ni sama *ilmija* (ili 'ulema) nije ga kupovala niti čitala u velikom broju, jer nije bila prosvijećena u onom smjeru koji je promoviran na stranicama *Muallima*.

Na novine i štampu se u tadašnjem *svijetu muslimana povučenih u tradiciju* gledalo kao na novotariju, mrsku i stranu, koja dolazi iz svijeta koji je sada zagospodario ne samo rižinim poljima i plantažama pamuka, već i muslimanskim dušama.

Čauševiću nije bila nepoznata temeljna uloga 'uleme kroz povijest islama, kao ni to da se poznavanje islama kao vjere, obredoslovlja, vjerozakona, kulture, civilizacije, običajnosti... u tradicionalnim zemljama islama (i u tradicionalnim muslimanskim zajednicama) uvijek vezivalo za učene ljude ('ulema).

To što je *Muallimom* želio postići bilo je mnogo više usredsređeno na inoviranje *sredstava* kojima 'ulema djeluje, a ne na sam *sadržaj* djelovanja.

Možda je to bio i glavni nedostatak *Muallima* u prvo vrijeme, kao i nedostatak drugih muslimanskih listova iz različitog perioda. U godinama koje su uslijedile nakon Prvog svjetskog rata Čaušević je to shvatio.

II.

A sada, na tragu *Muallimova* projekta iz 1910. godine, recimo nekoliko riječi kako je došlo do silaska 'uleme sa visokog položaja koji je zauzimala tokom mnogih stoljeća.

Prema djelu *A Dictionary of Islam* definicija 'alima glasi: "Onaj koji zna, onaj učeni, učenjak", u množini ('ulema), riječ se koristi kao titula posebnih društava učenih eksperata u islamskoj teologiji i pravu koji (...) sačinjavaju teokratski elemenat vlade u muslimanskim zemljama..."³

³ Thomas Patrick Hughes, *A Dictionary of Islam*, Kazi Publications, Chicago, 1994., 650.

U djelu *Ideali i stvarnost islama*, Seyyed Hossein Nasr izravno oslovljava pitanje: Šta je to što je kroz vrijeme sačuvalo kontinuitet i jedinstveni tonalitet islamske vjere i tradicije?

Ovo pitanje on postavlja raspravljajući, u povijesnom kontekstu, o propasti muslimanskih dinastija, društvenih i državnih poredaka, o invaziji Mongola, itd. U odgovoru koji mnogostruko objašnjava i potkrepljuje, Nasr tvrdi da su učeni ljudi islama (*ulema*) sačuvali islamsku vjeru tako što su čuvali obredni vjerovjerenje ili šerijat (*šeri'ah*).⁴ Pod riječju *šeri'ah* Nasr ne misli na to što je danas predmet medijske dreke i povike na "drakonske zakone" islama, već misli na revnosno štovanje ustanovljenih načela i pravila u islamskom vjerovanju, obredoslovlju, tradicionalnom poslovanju, čudoređu, međuljudskom ophođenju, etikeciji, itd.

Prema Seyyedu Hosseinu Nasru, *ulema* (ili učenjački stalež islama) čuvao je to *čvrsto duhovno zdanje islama* i njegove temelje. Nisu to zdanje islama mogla zatrti ni uništenja velikih imperija, ni propasti halifata.

Kao naslijeđe i tradicija, to duhovno zdanje islama brzo se obnavljalo i nakon brojnih invazija, od kojih je invazija mongolskih naroda bila najsurovija.

Ali, imaju objašnjenja i razlozi tome da *ulema* prije XVIII stoljeća nije propadala ili bivala uništavana sa uništenjem i propašću mnogih muslimanskih halifata, imperija, sultanata, državnih poredaka.

Odgovori na pitanje vitalnosti *ulemanske* tradicije najčešće polaze iz činjenice postojanja veoma širokih i sistematiziranih tradicionalnih znanja islama, koja su, s jedne strane, bila čuvana od strane *uleme*, ali je, s druge strane, to mnogoliko tradicionalno znanje čuvalo samu *ulemu*.

III.

Na vanjskom planu, duhovnoj otpornosti i duhovnoj rezistentnosti *uleme* pomagala je snažna i veoma dobro organizirana institucija islamskih zaklada ili vakufa (*waqf – awqaf*).

Ulemanski stalež bio je (relativno) samostalan i nezavisan od halifata, sultanata, emirata, zahvaljujući moćnim i razuđenim mrežama vakufa i njegovoj institucionalnoj središnjosti i etabliranosti u muslimanska društva.⁵

4 Usp. Seyyed Hossein Nasr, *Ideals and Realities of Islam*, The Islamic Texts Society, Cambridge, 2001. (posebno vidjeti stranice 100 - 101, zatim 169 - 171.

5 Usp. Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam, I - III*,

Ta vrsta (relativne) materijalne, a time i duhovne, neovisnosti o mnogim oblicima i sistemima vlasti dala je slojevima *uleme* višestruke mogućnosti da amortiziraju društvene potrebe do kojih je dolazilo. Mreža vakufa je bila općemuslimanska, prelazila je jezičke, mezhebske, narodnosne, geografske... regije islama i muslimana. Vakufski sistemi su gotovo hiljadu godina bili iznimno moćna institucija muslimanskog ummeta. Uspješno su se reproducirali i koristili za finansiranje rada džamija, medresa, hanikaha, tekija, bolnica, sirotinjskih kuhinja, imareta, itd.

IV.

Ali, od XVII i XVIII stoljeća postupno i sigurno dolazi doba kolonijalizma, potom tokom XIX stoljeća i do modernizma.

U Osmanskoj imperiji reformsko doba osjetilo se naročito za vladavine Selima III (1789 - 1807) i Mahmuda II (1808 - 1839), tzv. "novi poredak" (ili *nizam-i džedid*) spominjao se sve više, a poslije je uslijedilo doba "sistemskih reformi" (ili *tanzimata*).⁶ I nizam-i džedid kao i tanzimati bili su projekti koji su na izravan način pogađali *ulemanske* staleže i njihovu ulogu.

XX stoljeće u cijelosti je u tradicionalnim zemljama islama bilo svjedokom dolaska na vlast različitih sekularnih muslimanskih elita. Za razliku od tradicionalnih muslimanskih imperija, carstava, sultanata i emirata, nove su elite nastojale vršiti vlast na totalan (i totalitaristički) način. Institucija vakufa je samo jedna od (mnogih tradicionalnih) ustanova islama koja se našla na udaru savremenih projekata "nacionalizacije".

Muhamed Ali (1769 - 1848), reformator u Egiptu, razvlastio je *ulemu* i praktički oduzeo vakufe iz *ulemanske* nadležnosti. Tradicionalne medrese su propadale, a sam Al-Azhar, kao najpoznatije islamsko sveučilište, našao se u krizi. Nije bilo mnogo drukčije ni u drugim područjima tadašnjeg muslimanskog svijeta.

Kad je posrijedi novija povijest *ulemanske* staleža u tradicionalnim zemljama islama (i u tradicionalnim muslimanskim zajednicama), nekoliko procesa u savremenoj povijesti muslimana nastupa istovremeno:

1. uspon evropskih kolonijalnih sila,
2. slabljenje i propast Osmanskog carstva,

The University of Chicago Press, Chicago/London, 1959. godine. (Autor se bavi ovim pitanjem kroz sva tri sveska).

6 Najbolju studiju o ovom periodu, kao i o tanzimatima, napisao je Roderic H. Davison, usp. Njegovo djelo *Reform in the Ottoman Empire 1856 - 1876.*, Gordian Press, New York, 1978.

3. ukidanje sultana (1922) i halife (1924),
4. političko i ideološko fragmentiranje tradicionalnih muslimanskih zemalja i društava,
5. slabljenje utjecaja tradicionalne 'uleme i njihove uloge u tumačenju simboličkog blaga islama,
6. preuzimanje institucije vakufa (muslimanskih zaklada) pod patronat novonastalih muslimanskih država u drugoj polovini XX stoljeća,
7. razvoj nauke i tehnike u Evropi i na Zapadu,
8. uspostavljanje evropskih nacionalnih država, napose nakon Francuske revolucije (1789) te nakon Prvog svjetskog rata i propasti tri carstva (Osmanskog, Austro-Ugarskog i Ruskog),
9. razvoj ideologija sekularizma i građanskih koncepata društva.⁷

⁷ O ovome smo šire govorili u našem predavanju *Evropske demokratije u svjetlu savremenog muslimanskog mišljenja*, koje smo održali na Univerzitetu u Tubingenu 26. novembra 2010. godine.

V.

U svim svojim etapama časopis *Muallim* (kao i, na različite načine, časopisi: *Novi Behar*, *Hikjmet*, *El-Hidaje*, *Preporod*, itd.) tematiziraju islam i muslimane kroz tumačenje mnogolikog prilagođavanja zapadnim svjetovnim projektima. Jedni su članci bili za liberaliziranje šerijatskog prava, drugi su članci bili za racionaliziranje islamskog vjerovanja.

K tome, na stranicama *Muallima* nekad je posrijedi prilagođavanje slavne muslimanske prošlosti našem dobu tako što se *slavna prošlost* izražava novim jezikom. Nekad se radi i o prilagođavanju (modernog) svijeta muslimanskom viđenju islama kao vjere koja je fleksibilna, koja može učiniti da *moderni sadržaji prime islam*.

Muallim se tako, kao važan časopis naše intelektualne povijesti, javlja i kao posrednik (stare) tradicije, one koja je još živa, koja ne zaklanja izvore, koju treba (pri)kazivati novim jezikom, ali se, isto tako, javlja i kao svojevrsni sačinitelj jedne nove tradicije, koja pridolazi iz svjetova koji su nam daleki, koji su posve samonikli, i koji nas oslovljavaju onim *dobročudnim novim*, koje se uz pomoć našeg jezika udomljuje u našem duhu, u našem zavičaju.